

Gorbacsovról – előítéletek nélkül*

Dalos György ebben az írásában a Szovjetunió és Oroszország, s egyben a kelet- és közép-európai országok történetének fontos és izgalmas korszakát vizsgálja. Mint tudjuk, az ábrázolt folyamatban a legfontosabb szereplő Mihail Gorbacsov volt. Ehhez mindjárt hozzá kell tennem, hogy Dalos a korszakot igen nagy anyag (sok esetben, azt hiszem, mások által egyáltalán nem ismert, perdöntő forrásanyagok) alapján írta meg. Azt is hangsúlyozni kell, hogy Gorbacsov iránti nagy empátiával érezte, milyen nehézségekkel került szembe a politikus, és azt is, mennyire az ország javára igyekezett dönteni és határozatokat hozni. Magyar nyelven, úgy hiszem, Dalos könyve az első komoly, mérvadó Gorbacsov-életrajz... Kicsit előreszaladva adódik a mondat befejezése: alighanem nem is az utolsó.

Az elmondottak alapján úgy vélem: az egyedüli tisztességes eljárás, ha azt követjük nyomon, miként mutatja be „hősét” Dalos az egyes időszakokban. A szerző egy nagy „felütés” után gondos kronológiai sorrendben követi nyomon életútját. A „felütés” az 1991. augusztusi puccs, amely váratlanul érte Gorbacsovot, és amely után a főtitkár már nem volt ura sem az Oroszországban, sem a Szovjetunióban, sem az SZKP-ban zajló eseményeknek. Dalos jól érzékelteti a puccs drámai személyes és országos összefüggéseit. Sok kérdést vet föl és hagy nyitva ezzel kapcsolatban – de hiányérzetemre és kérdéseimre majd később térek vissza. Először, beveze-

* DALOS György: *Gorbacsov. Ember és hatalom*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 259 p.

tő szavaimhoz híven, magát a könyvet és Dalos érdemeit kívánom ismertetni.

Az első fejezetek az ifjú Gorbacsovot mutatják be. Megtudhatjuk, hogy az 1931-ben Dél-Oroszországban született, mezőgazdasági környezetben nevelkedett Gorbacsov kombájnosként lett az SZK(b) P tagja. Innen óriási ugrással került a Lomonoszov Egyetemre, ahol jogi tanulmányokat folytatott. Itt védte meg diplomamunkáját, amelyet Dalos ugyancsak bemutat. Ez a dolgozat igen jellemző Gorbacsov akkori gondolkodására, de igazából nem játszott szerepet élete alakulásában. Annál fontosabb, hogy itt ismerkedett meg Raiszával, akivel hamarosan összeházasodtak. Dalos gondosan ismerteti egyetemi életkörülményeiket, pályáivük kezdetét.

1955–1962 között Gorbacsov Sztavropol város, majd a megye Komszomol-titkára lett. Ez azért volt jelentős poszt, mert ennek révén ismerkedhetett meg az SZKP több akkori vezetőjével: Leonyid Brezsnyevvel, Mihail Szuszlovval, Jurij Andropovval és másokkal. Kisebbszolgálatokat is tett nekik, és – ahogy Dalos meggyőzően bizonyítja – megkedvelték a jó beszédű, kedves és mozgékony fiatalembert. A könyv egyik érdekességeként a szerző rámutat: ugyancsak 1931–1932-ben született a kor két másik kulcsszereplője, Borisz Jelcin és Nyikolaj Rizskov, Jelcin szintén az uráli területen, de munkáscsaládban: először kőműves volt, majd elvégezte az építészeti egyetemet, és ezen a vidéken már befolyásos „közép-káder” lett. Kortárs volt Rizskov is, aki szintén az uráli vidékről származott, szintén munkáscsaládból. Hegesztőmunkásként kezdte, az egyetemet ő is elvégezte, és mint ismeretes, Gorbacsov, a későbbi főtitkár mellett a Szovjetunió miniszterelnöke lett.

Visszatérve Gorbacsovhoz, először Brezsnyev figyelt föl rá. Így került be a moszkvai pártközpontba, kezdetben mint a mezőgazdaság fejlesztéséért felelős titkár. Itt jelezni kell: a könyvből nem derül ki, milyen sikerrel végezte ezt a munkát. Hiszen jól ismert, hogy ezen a téren senki sem tudott jeleskedni, sőt a rossz nyelvek szerint, ha valakinek ki akarták törni a nyakát, erre a területre állították. Az bizonyos, hogy ekkoriban nem történt baja, sőt Andropov főtitkársága alatt pozíciója megerősödött.

Bizonyos éveket és alfejezeteket átugorva most ott folytatnám, amikor Gorbacsovot 1980-ban az SZKP Elnökségének tagjává vá-

lasztották. 1984-ben már ő tárgyalta külföldön az ország nevében, többek között Margaret Thatcherrel. Ám az igazi történet csak ezután kezdődik. Gorbacsov nevét még nagyon kevesen ismerték, amikor sokak szemében, még az ő számára is váratlanul, az akkori főtitkár, az idős és beteg Nyikolaj Csernyenko halála után, 1985-ben megválasztották az SZKP főtitkárának, az ország első emberének.

Gorbacsov ifjonti lendülettel és nagy reményekkel foglalta el új posztját. Noha már nem volt egészen fiatal, 54 éves, a központi apparátusban eltöltött évek után mégis sok minden váratlanul érte. Tegyük hozzá: ez a váratlanság végigkísérte a további években is, egészen 1991-es lemondásáig és visszavonulásáig. Az első váratlan csapás akkor érte, amikor tájékoztatták az ország költségvetési helyzetéről, a hatalmas hiányról. Első reakciója, ahogy Dalos kiemeli, az volt, hogy bizonyos tehertételektől kívánt megszabadulni, elsőként a nyugat-európai kommunista pártok segélyezésétől. Ez Dalos információi szerint nem volt nagy összeg, de Gorbacsov értéktétele szerint, amit közeli munkatársaival megosztott, ezek a pártok már kevés támaszt nyújtottak a Szovjetunióknak. (A döntést, okait és következményeit persze lehet vitatni, de a szerző itt lezárta ezt az összefüggést.)

Hamarosan sor került – először szemléletileg, Gorbacsov fejében és szándékaiban, majd a valóságban is – arra, hogy a kelet- és közép-európai országokat is „leírja”, amennyiben a nekik nyújtott létfontosságú szállításokat és pénzügyi segélyeket úgyszintén csökkentette. Dalos jól érzékelteti, hogy az ország lakossága erre a csökkentésre nagyon is „vevő volt”, mivel a közvélemény szerint ezek az országok eddig a Szovjetunió „kitartottai” voltak, ráadásul ezeket a népeket hálátlannak tartották a Szovjetunióval szemben. Ez utóbbi lépés az Elnökségben kiváltott kisebb vitákat, de komoly ellenállást nem.

Más volt a helyzet a belső fronton, a nagy ország határain belül. Gorbacsov eleinte rengeteg energiát és időt fektetett különböző szinteken a kádercserékre, hogy szűkebb környezetében, az Elnökségben és a hadsereg élén biztos hátteret teremtsen magának. Ezeket az erőfeszítéseket felesége, Raisza is nagyon fontosnak ítélte. A káderek kiválasztásához Gorbacsovnak és neki sem

volt mindig jó szeme; ez néhány éven belül számára végzetesen ki is derült. Jelcin kivétel volt: az ő Gorbacsovval szembeni érzelmeit, törekvéseit mindketten helyesen ítelték meg, és ezt Dalos meggyőzően mutatja be. Raisza mindvégig hű társa volt a főtítkárnak. A kötet szerzője erre sokszor tér ki, többször idézve Raisza önéletrajzát. Elmulasztja azonban értelmezni azt, hogy az orosz lakosság körében Raisza nem volt népszerű. Ennek több oka is volt, külföldön őt is kedvezőbben fogadták.

Az igazi bajok a nemzetek és a nemzetiségk belső frontján robbantak ki. Erre előbb Kazahsztánban került sor, ahol orosz–kazah ellentétek keletkeztek, amikor Gorbacsov új, orosz nemzetiségű „első embert” nevezett ki Kazahsztánba. Ezzel darázsfészekbe nyúlt, az eredmény pedig számára is váratlan és megdöbbentő volt. Rövidesen követte ezt az örmény–azeri ellentétnek a szó szoros értelmében véres kirobbanása, amely elhúzódo jelleget öltött. Mint Dalos idézi, Gorbacsov ekkor mondta barátai és segítőitársai körében: „Magam sem tudom, hogy mit tegyek.”

Gorbacsov ekkoriban, 1987-ben hirdette meg a peresztrojkat, majd rövidesen a glasznosztyot. Az előző nagy téma lett. Dalos visszatérően foglalkozik a peresztrojka támogatóival, de a pártapparátuson belül – illetve, ahogyan többször is nevezi, a nómenklatúra köreiben – fellépő belső ellenzékével is. Itt két közbevetett megjegyzést kell tennem. Azt, hogy mi is volt ez a nómenklatúra, a könyv olvasói bizonyára tudják. De hogy ez a nómenklatúra mekkora volt, milyen mélyre nyúlt, mennyiben volt képes szabotálni és ellenállni, az tulajdonképpen ködös marad. A másik, lényegesebb megjegyzés, hogy sem Gorbacsov, de ebben az esetben Dalos sem tudta – legalábbis számomra – tisztázni, mit is jelentett a peresztrojka, melyek voltak Gorbacsov konkrét célkitűzései, és mit valósított meg belőlük. Ha úgy tetszik, negatív megjegyzésként hozzáfűzhetem, mint aki akkoriban több évig Moszkvában éltem, hogy már akkor – messze nem csak a „nómenklatúra” köreiben – el-elhangzott a „katasztrojka” kifejezés is, amely a könyv hasábjain nem jelenik meg.

A glasznoszty fogalma világos; e téren a Gorbacsov-korszak tényleg sok pozitív eredményt hozott. Ám ennek is megvolt a maga mozgása, a könyv ezt nyomon is követi. Legfeljebb azt lehetett vol-

na még jobban hangsúlyozni – amiről a szerző maga is megemlékezik, csak a folyamat bemutatása nem elég világos –, hogy ez valójában Hruscsovval kezdődött, és Brezsnyev éveiben sem lehetett maradéktalanul lezárni és eltorlaszolni. Arra Dalos kitér, hogy ez mit jelentett az irodalom frontján, hogy például Gorbacsov, bizonyos ellenállást leküzdve, kaput nyitott Szaharovnak is.

Erőfeszítései mégis elsősorban a nemzetiségi, nemzeti ellentétek ismételt robbanásai nyomán szenvedtek újabb vereségeket, ezúttal, már 1988-ban, Grúziában. A grúziai konfliktus méretei még nagyobbak voltak, mint a korábbiaké, a szovjet vezetésben is jobban kiéleződtek az ellentétek, és már fölvetették Grúzia önállóságra való törekvését is. Mindezt Dalos jól érzékelteti. Amit szerintem csak részben sikerült megvilágítania, az a belső front két másik területe. Az egyik Jelcin lázadása volt 1988-ban. Azt Dalos jól, meggyőzően írja le, miként és hol következett be a lázadás. Szerintem az marad homályban, hogy Jelcin ekkor már nem „magányos harcos”. Olyan nimbusz veszi körül, hogy ő az, aki az emberek szociális jólétéért fölemeli a szavát, nagyobb tényleges demokráciát ígér. Itt kell jeleznem, hogy az, amit Dalos későbbre, 1989–1990-re exponál (az üzletek ürességét, a közellátás fájdalmas hiányosságait), szerintem az egész Gorbacsov-időszakot végigkísérte. Ennek az érzékeltetése nélkül pedig megmagyarázhatatlan Gorbacsov hazai népszerűségének a megkopása – három-négy éven belül. Ide tartozik két egykori jeles szereplő szomorkás megnyilatkozása. Az egyik Ligacsové, aki az Elnökség tagja, és kezdetben Gorbacsov erős és befolyásos támasza volt. Ám néhány csörte és év után, még 1988-ban jelentette ki a gorbacsovi vezetésről, hogy „gyenge” (*szlabovlasztyije*), amit Dalos idéz is. A másik Kádár János, aki ugyanabban az évben, amikor végeredményben Gorbacsov mondatja le, kijelenti bizalmas körben, hogy „Gorbacsov felszínes, és nem gondolja végig a dolgokat”. Mindkét keserű felismerésben – úgy tűnik – nagyon sok az igazság.

S következtek a valóban végzetes balti események, a balti országok teljes és végleges leválásának folyamata, ami vérontással is járt. Gorbacsov rosszul ítélte meg a balti ellenállás mélységét és az önállósodási törekvés erejét. Ezt rossz döntések is követték, s Dalos jól megvilágítja a folyamatot. Mindez már a Szovjetunió

„széleinek” a leválása felé mutatott. Gorbacsov 1990–1991-ben kétségbeesett erőfeszítéseket tett a Szovjetunió megőrzésére vagy legalább érdemi szövetségi egységének a fenntartására. Ezeket a gondolatait és lépéseit az olvasó jól nyomon követheti a könyvben – egészen Gorbacsov végső kudarcáig, a jecini hatalomátvételig.

A könyv bemutatása kapcsán ki kell térnem néhány olyan pontra, ahol a szerző, úgy vélem, tévedett, vagy hibát követett el. Dalos meggyőzően fejt ki, hogy Gorbacsov gondolatvilágában a hivatkozási alap és az „irányító fénysugár” mindig Lenin volt. Így volt ez a nemzeti önrendelkezés kérdésében is. Gorbacsov számára ez többször végzetesnek bizonyult, amikor másba ütközött, mint amit várt, remélt. Dalos e vonatkozásban utal arra, hogy a finneknek az önrendelkezést, az önállóságot Lenin adta meg, az októberi forradalom után. Ez nem egészen így van. A finnek régen, még a cári rendszerben elnyerték az autonómiát. (1906-ban a finn parlamentben szociáldemokrata többség született, nagyon sok női képviselővel.) Azután az 1917. februári forradalom után Finnországban is kirobbant az elhúzódó polgárháború, amelynek a végén, mivel ebbe Szovjet-Oroszországnak nem avatkozott be, Finnország még az októberi forradalom előtt de facto függetlenné vált. Dalos azt is fölidézi, Lenin mennyire megütközött, és milyen élesen bírálta Sztálin és Ordzonikidze durva fellépését Grúziában. Csakhogy Grúziában 1917-től létrejött a mára már elfelejtett mensevik köztársaság, amelyet 1921-ben – vagyis még Lenin életében – a Vörös Hadsereg tört le. A durva sztálini fellépésre már ez után került sor. Vagyis már Lenin is beleütközött az elvek és a szándékok, illetve a valóság ellentmondásába. Erre más példát is föl lehetne hozni.

A következő tévedés vagy leegyszerűsítés a mezőgazdaság helyzetét érinti. Dalos megemlíti, hogy az első visszaesés még közismerten a hadikommunizmus idejére esik, majd a következő időpontot a kolhozosítás éveiben említi, ehhez kapcsolja a „nagy éhínséget” is. Ez a megközelítés nagyon bevett, de aligha pontos. A nagy éhség Ukrajnában az 1920-as évek elején pusztított, a mezőgazdasági termeléssel pedig mindvégig gondok voltak, nem csak a kolhozosítással kapcsolatban. Az 1990-es évektől sok helyütt még szörnyűbb viszonyok keletkeztek.

Egy másik félrevezető és leegyszerűsítő állításba ütközünk a balti válsággal kapcsolatban. Dalos nemcsak azt ismerteti, hogy 1939–1940 milyen traumát okozott a balti népeknek, hanem leír egy mondatot, amely szerint korábban, a két világháború között ezekben az országokban parlamentáris rendszer működött. Ez ismét nagy túlzás. A magyarországiakhoz hasonlóan az ottani állapotokról is lesújtóan írt Miroslav Krleža, a *Szocializmus* hasábjain pedig többször is Rónai Zoltán.

Végezetül kitérek néhány kérdésre, amelyekkel kapcsolatban hiányérzetem támadt és maradt. Az egyszerűbb ezek közül valószínűleg Rizskov kérdése. Dalos könyvében Rizskov csak egyszer szólal meg egy elnökségi ülésen, eléggé karakterisztikusan. Ezen kívül nevével csak egy ízben találkozhatunk, mégpedig abban a formában, hogy Gorbacsov gondolkodik a „technokrata” Rizskov leváltásáról. Ennél minden bizonnyal többet érdemelt volna, hiszen Gorbacsov mellett végig ő volt a miniszterelnök. Ez önmagában is helyet igényelt volna, de ismereteim szerint Rizskovnak is voltak kritikus meglátásai. Önéletrajzát tudommal Magyarországon még senki sem ismertette.

Alapkérdésként vetődik föl, hogy a szerző nem ismerhette – és feltehetően más szerzők, sőt Gorbacsov közvetlen munkatársai sem – Gorbacsov legbensőbb gondolatait. Ehhez két nagyon lényeges, egymással gyökeresen szemben álló mozzanatot idéznék föl saját emlékeimből Gorbacsovval kapcsolatban. Dalos emlékeztet arra, hogy Gorbacsov még 1985-ben, frissen, legelső országvezetői periódusában Párizsban járt. Nemcsak ottani politikai vezetőkkel találkozott és tárgyalt, hanem a Sorbonne-on is megfordult. Nagy előadást tartott, és utána szimultán vitafórumot vezetett le, amelyet a francia televízió is közvetített vagy másfél óra hosszan. Záporoztak a kérdések, és Gorbacsov, remek formában, tartotta magát. A legprovokatívabb kérdésekre is magabiztosan és derűlátóan válaszolt. Mind előadásának, mind válaszainak lényege az volt, hogy a Szovjetunióban „tovább lehet építeni” a szocializmust. Nagy tapsokat kapott a francia ifjúságtól is. Azután alig három évvel később, Németországban járva, ugyancsak megszólalhatott, ezúttal a német televízió adásában. Nagy megdöbbenéssel hallottam őt magát beszélni arról, hogy kezdettől meg volt győződve róla,

vagy ha úgy tetszik, rájött arra, hogy a „szocializmus” fenntarthatatlan az országban. Ez alapkérdés, és hogy melyik Gorbacsov az igazi, arra alighanem nagyon nehéz válaszolni. Talán mind a kettő. Mindenesetre Dalos erre a kérdésre ebben a könyvében nem válaszol.

Több részletkérdést is föl lehetne még vetni, amelyek homályban maradnak. Ide kívánczok például néhány szó Gorbacsov kelet-európai kapcsolatairól és a régió megítéléséről. Említettem, hogy Dalos rámutat: Gorbacsov már főtítkársága első évében „rájött”, hogy Kelet-Európáról le kell mondani. Később mégis még több látogatást tett itt. Voltak a térségben olyan vezetők, akiket nem szívelt, mint Erich Honecker, Todor Zsivkov és Gustav Husák, míg másokkal rokonszenvezett. Ide tartozott Wojciech Jaruzelski; őt, valamint Lengyelországot valamelyest támogatta is. Dalos megemlíti, hogy az NDK-ban ilyen volt Egon Krenz, de hogy őt támogatta-e Gorbacsov és miként, az ugyanúgy homályban marad, miként Grósz Károllyal való kapcsolata is, pedig ez magyar szempontból igazán földérítendő lenne. Számomra, és valószínűleg többek számára azt is érdekes volna olvasni, milyenek voltak Gorbacsov kapcsolatai a Szocialista Internacionáléval vagy a francia Mitterrand-kormányokkal.

Könyvismertetésemet mégiscsak azzal kell zárnom, hogy Dalos igen nagy fába vágta a fejszét. A könyv méltán számíthat sikerre, mert a magyar olvasóhoz közel hozza mind a fontos történeti korszakot, mind Gorbacsov személyét. Epilógusában Dalos felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy Gorbacsov Nyugaton nagyon népszerű volt és maradt, míg otthon, Oroszországban nem az. Erre példát is hoz. Ámde ez utóbbinak a magyarázata, úgy érzem, sovány, ami eddigi ismertetésemből is, azt hiszem, kiderült. A szerzőnek, gondolom, ennek a megvilágításához is elég anyaga lehetett, ámde a könyvek terjedelme, főleg nálunk, véges. Úgy hiszem, hosszabb ideig magyar nyelven nem születik újabb Gorbacsov-életrajz, de Dalos könyvéhez mindenki biztonsággal nyúlhat, igazán kitűnő munkát adott közre.